

Філатов В. В.,*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного та приватного права
Університету митної справи та фінансів*

РОЛЬ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА У СПРАВАХ БІЖЕНЦІВ В РЕАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ

Анотація. У статті досліджено роль міжнародного права у справах біженців в реалізації концепції перехідного правосуддя. Автор акцентує увагу на тому, що постконфліктний розвиток держави передбачає вирішення питання біженців та внутрішньо переміщених осіб, які були змушені покинути свої домівки та тікати від насильства та системного порушення прав людини. Встановлено, що в рамках перехідного правосуддя повернення переміщених осіб вимагає реалізації в державі комплексу постконфліктних змін, які дозволять припинити насильство та відновити належний рівень захисту прав людини. З'ясовано, що активізація потоків переміщених осіб в умовах соціальних потрясінь здебільшого пов'язана з існуванням реальних загроз життю і здоров'ю осіб, які спричинені збройним конфліктом, геноцидом та системним насильством. Автор зазначає про брак рівноваги, який полягає у наявності деструктивних явищ в середовищі, які призводять до системного насильства та порушення прав людини та доходить висновку, що міжнародне право у справах біженців допомагає цільовим групам шляхом визначення додаткового правового статусу, здатного захищати поза межами середовища проживання до моменту усунення загроз і ризиків за допомогою механізмів перехідного правосуддя. Окремо відзначено, що в рамках перехідного правосуддя внутрішнє переміщення та виїзд за межі держави розглядаються у якості тимчасових заходів, які є об'єктивно необхідними до моменту закінчення збройних конфліктів або інших соціальних потрясінь. Автор доходить висновку, що переміщені особи в рамках перехідного правосуддя розглядаються в двох основних площинах: у якості жертв конфлікту; у якості так званих «акторів», які формують національний контекст перехідного правосуддя та відіграють важливу роль в процесах примирення та пошуку правди. Обґрунтовано подвійну природу правового статусу переміщених осіб в рамках перехідного правосуддя. Встановлено, що міжнародне право у справах біженців функціонально обмежене в рамках моделі перехідного правосуддя, тому воно застосовується у комплексі з іншими галузями міжнародно-правового регулювання.

Ключові слова: біженці, внутрішньо переміщені особи, збройний конфлікт, міжнародно-правовий статус, перехідне правосуддя, принцип повернення, соціальні потрясіння, тимчасовий захист.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Постконфліктний розвиток держави передбачає вирішення питання біженців та внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО), які були змушені покинути свої домівки та тікати від насильства та системного порушення прав людини. Ці категорії громадян є різними за своїм міжнародно-правовим статусом,

але вони достатньо вразливі з огляду на доступ до окремих прав та власну ресурсну обмеженість. Тому, міжнародне право у справах біженців відіграє в рамках перехідного періоду важливу роль, яка на сьогодні залишається поза увагою науковців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття. Питання правового статусу переміщених осіб в різні часи вивчали: Меган Бредлі, Роджер Даті, Леслі Джонс, Сьюзен Гарріс Ріммер, Холлі Портер, О. І. Котляр, О. Р. Поєдинок, Т. Л. Сироїд, Еріка Форсберг, Джеймс С. Хетевей та інші вчені. Однак спеціальних досліджень ролі міжнародного права у справах біженців в рамках перехідних процесів досі не проводилося, що вказує на актуальність обраної теми наукового пошуку.

Формування цілей статті. Метою статті є комплексний теоретико-правовий аналіз ролі міжнародного права у справах біженців в реалізації концепції перехідного правосуддя.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У своїй науковій праці О. Р. Поєдинок зазначає, що інститут захисту прав біженців має ряд особливостей щодо співвідношення та взаємодії із нормами галузі міжнародного захисту прав людини, зокрема: 1) порушення принципу заборони дискримінації є причиною потоків біженців; 2) необхідною умовою добровільного повернення біженців до країн свого походження є відновлення поваги й додержання всіх категорій прав людини; 3) право притулку та принцип відмови від примусової репатріації (принцип *non-refoulement*) складають основу міжнародно-правового статусу біженців та є фундаментом для забезпечення їх прав; 4) біженці користуються можливостями міжнародного механізму контролю за додержанням міжнародних угод у сфері захисту прав людини [1, с. 261]. Слід лише частково погодитися з цією тезою та висловити наступні міркування:

– біженці дійсно наділені спеціальним статусом, який ґрунтується на комплексі основоположних прав людини та мають можливість апелювати до відповідних механізмів міжнародного контролю. У цьому виражається принцип рівності, який покладено в основу міжнародного права у сфері прав людини;

– в рамках перехідного правосуддя повернення біженців вимагає реалізації в державі комплексу постконфліктних змін, які дозволять припинити насильство та відновити належний рівень захисту прав людини. В іншому випадку, повернення неможливо, адже воно призведе до поновлення системних порушень прав людини;

– враховуючи специфіку передумов перехідного правосуддя, активізація потоків біженців в умовах соціальних потрясінь здебільшого пов'язана не з дискримінацією, хоча

не виключні і такі випадки. Переважно йдеться про існування реальних загроз життю і здоров'ю осіб, які спричинені збройним конфліктом, геноцидом та системним насильством.

О. І. Котляр стверджує, що специфіка правового статусу біженців полягає у тому, що вони водночас наділені основними правами людини, які застосовуються до всіх осіб незалежно від статусу і носять загальний характер, і користуються правами та привілеями, властивими лише біженцям, якими вони наділені на підставі спеціальних універсальних і регіональних міжнародних угод. При чому, положення біженців є класичним прикладом взаємозалежності міжнародного співтовариства, адже воно наочно показує, як проблеми однієї країни безпосередньо впливають на інші держави [2, с. 205].

Слід погодитися з тезою про взаємозалежність міжнародного співтовариства, оскільки в рамках перехідного правосуддя також візуалізується означена закономірність. Вона демонструє, що соціальні потрясіння виходять за межі держави та проявляються на міжнародному рівні у вигляді різних процесів: гуманітарна криза, економічні негаразди, міграційна криза тощо. Любов Жванко вважає, що інститут біженців варто розглядати у чотирьох площинах: по-перше, як чинник впливу на демографічну структуру; по-друге, як прояв адаптації особи до умов, що загрожують життю чи свободі; по-третє, як наслідок своєрідного браку рівноваги у середовищі проживання певних суспільних груп; по-четверте, як прояв раціональної поведінки особи чи групи, яка веде до мінімізації ризиків загрози життю чи свободі, а також до пошуку максимальної безпеки [3, с. 86].

В контексті специфіки моделі перехідного правосуддя варто зосередитися на двох останніх площинах. Брак рівноваги полягає у наявності деструктивних явищ в середовищі, які призводять до системного насильства та порушення прав людини (корупція, репресії, катування, збройна агресія тощо). Саме на усунення цих негативних чинників і скеровані механізми правосуддя перехідного періоду. Тобто, міжнародне право у справах біженців допомагає цільовим групам шляхом визначення додаткового правового статусу, здатного захищати поза межами середовища проживання до моменту усунення загроз і ризиків за допомогою механізмів перехідного правосуддя.

Т. Л. Сироїд припускає, що саме страждання невинних осіб, які опинилися в безправному стані, і стали підставою врегулювання правового статусу біженців [4, с. 154]. Слід уточнити, що мова йде як про міжнародний рівень (прийняття відповідних міжнародно-правових актів), так і про національний рівень (формування відповідної галузі законодавства). У цьому сенсі, біженців та ВПО слід розглядати як категорії осіб, які мають спільні передумови переміщення з місця постійного проживання/перебування. Втім варто припустити, що в рамках перехідного правосуддя внутрішнє переміщення та виїзд за межі держави розглядаються у якості тимчасових заходів, які є об'єктивно необхідними до моменту закінчення збройних конфліктів або інших соціальних потрясінь.

Джеймс С. Хетевей, розглядаючи міжнародне право у справах біженців як вид альтернативного захисту, доходить доволі цікавих висновків. Зокрема він зазначає, що міжнародне право у справах біженців покликане забезпечити резервне джерело захисту для осіб, які перебувають у групі ризику. Його мета не полягає в тому, щоб замінити національний правовий статус особи, а лише надати певний тимчасовий захист у випадках, коли держава не виконує своїх функцій щодо захисту

прав людини. З огляду на це, від шукачів притулку вимагають вичерпати розумні можливості внутрішнього захисту, перш ніж претендувати на отримання статусу біженця [5, с. 131]. Ця теза розкриває логіку механізмів перехідного правосуддя, які передбачають обов'язкове повернення біженців та ВПО на місце свого проживання після закінчення конфлікту. Однак варто наголосити, що в рамках перехідного правосуддя цього вочевидь не достатньо. Необхідно не тільки усунути загрози, а й започаткувати процеси суспільного переходу, які у сукупності забезпечать неповторення конфлікту у майбутньому.

Еріка Форсберг зазначає, що біженці можуть бути позбавлені можливостей захистити свої права в охопленій конфліктом державі. Також науковець звертає увагу на ще одну, доволі важливу проблему: додатковий елемент біженців створює нестабільну ситуацію в приймаючій державі. Іншими словами, якщо в приймаючій державі є латентний конфлікт, то зовнішній вплив може зробити його більш ймовірним [6, с. 29]. По суті мова йде про поширення конфлікту на приймаючу державу, в якій на фоні міграційної кризи можуть активізуватися внутрішньополітичні або етнічні конфлікти. У якості прикладу слід навести ситуацію в Демократичній Республіці Конго у 1994 році, де після припливу біженців з Руанди у 1996 році почалася війна [7, с. 211]. Це також зайвий раз пояснює тимчасовий характер переміщення осіб з держави, в якій триває конфлікт.

Концепцію повернення достатньо чітко характеризує Холлі Портер. Вона вважає, що повернення слід розглядати як процес побудови нових форм політичної спільноти в державі, яка перебуває на постконфліктному етапі розвитку. Тобто, концепція повернення має розглядатися через національну призму, оскільки повернення означає відновлення природного зв'язку з особою та державою [8, с. 646]. Слід погодитися, що повернення – це не просто факт переміщення в державу походження на місце свого попереднього проживання. Отже, міжнародне право у справах біженців виконує допоміжну роль в рамках концепції перехідного правосуддя, забезпечуючи тимчасовий захист біженців.

Джеймс С. Хетевей на підставі дослідження історії розвитку міжнародного права у справах біженців зазначає, що статус біженця задумувався як засіб надання міжнародної свободи пересування особам, які б інакше не змогли мігрувати через принципи міжнародної відповідальності. Тому, цей статус є надзвичайно пластичною правовою концепцією, яка може набувати різних значень залежно від природи підстав, які спонукали до вимушеної міграції. Інститут біженства забезпечує тонкий баланс між внутрішньою політикою контрольованої міграції та моральним обов'язком відреагувати на тяжке становище осіб, які опинилися під загрозою [9, с. 379].

Правники, які займаються проблемами перехідного правосуддя, розглядають біженців та ВПО дещо інакше, аніж вони позиціонуються в нормах міжнародного права у справах біженців. Мова йде не про суто термінологічне значення цих понять, а про індивідуальну роль у процесі суспільного переходу. Так, Роджер Даті зазначає, що в рамках перехідного правосуддя переміщення може розглядатися як наслідок порушення прав людини, а також як окремий склад злочину, якщо воно має примусовий, насильницький характер. Ефективність стратегії перехідного правосуддя залежить від того, якою мірою у перехідних процесах задіяні переміщені особи. Якщо процеси перехідного правосуддя періоду не охоплюють біженців та ВПО, то

їхня думка може бути не врахована при розбудові перехідного суспільства, що у майбутньому може стати тригером виникнення нового конфлікту [10, с. 16].

Слід припустити, що біженці та ВПО розглядаються в двох основних площинах: по-перше, у якості жертв конфлікту, які в силу порушення їхніх прав, змушені переміщуватися або в середині держави або за її межі. В цьому сенсі за основу береться сам факт переміщення з місця постійного проживання/перебування; по-друге, у якості так званих «акторів», які формують національний контекст перехідного правосуддя та відіграють важливу роль в процесах примирення та пошуку правди. На нашу думку, це вказує на подвійну природу правового статусу цих суб'єктів в рамках перехідного правосуддя. Схожа позиція розкривається у працях інших зарубіжних науковців. Наприклад, Леслі Джонс стверджує, що біженці та переселенці належать до акторів перехідного правосуддя та виконують важливі завдання, зокрема що стосується документування порушень прав людини в країні походження. У майбутньому ці докази можуть використовуватися для пошуку правди та кримінального переслідування винних в конфлікті та порушенні прав людини осіб [11, с. 21].

Деякі зарубіжні науковці взагалі ставлять питання про вирішальну роль цих категорій громадян у примиренні. Зокрема, Меган Бредлі наголошує, що брак примирення між членами історично конфлікуючих спільнот, з високою ймовірністю може стати причиною вимушеного переміщення. Примирення між переміщеними особами та їхніми державами є суттєвим фактором, що впливає на успіх довгострокових рішень в рамках перехідного правосуддя. За таких умов, міжнародна участь у підтримці примирення між переміщеними загалом поділяються на дві взаємопов'язані категорії: просування ідеї «співіснування» через втручання на рівні громади; врахування інтересів біженців та мігрантів в рамках перехідного процесу [12, с. 4].

Певну спрямованість правового статусу біженців та ВПО у своїй науковій праці окреслюють ізраїльські вчені Йоав Пелед і Надім Рухана. Науковці вказують, що концепція перехідного правосуддя має на меті встановлення принципів суспільного переходу до демократичної моделі управління державою. Однак, воно орієнтоване на майбутнє, а не на минуле, тому прагне відновити гідність тих, чий права були порушені. При чому, механізми перехідного правосуддя базуються на примиренні, а не на відплаті, яка б була бажаною для жертв конфлікту, у тому числі біженців та вимушених переселенців [13, с. 320]. Тобто, правовий статус біженців та ВПО не варто зводити до питань компенсацій та сатисфакцій. Міжнародне право у справах біженців в рамках перехідного правосуддя забезпечує тимчасовий захист означених осіб, виходячи з принципу повернення їх до місця постійного проживання.

Сьюзен Гарріс Ріммер піднімає достатньо важливу проблему, яка стосується біженців тих держав, в яких застосовуються механізми перехідного правосуддя. На підставі власного дослідження вона стверджує, що зв'язок між примусовим переміщенням і правосуддям перехідного періоду наразі зосереджується виключно на відповідальності за примусове переміщення. У такому разі, механізми правосуддя перехідного періоду обмежені в охопленні переміщених осіб, які залишаються за кордоном. Зокрема, біженців не опитують щодо ставлення до варіантів правосуддя перехідного періоду. Ця прогалина підкреслює думку, що міжнародні демократії зазвичай приймають мінімальну роль в постконфліктних суспільствах [14, с. 7].

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному науковому напрямку. За підсумками проведеного дослідження слід висловити декілька міркувань: 1) концентруючись на національному контексті, напрямки перехідного правосуддя не охоплюють усі категорії жертв конфлікту, зокрема біженців, які були змушені покинути державу. Це вказує на певну територіальну обмеженість дії механізмів перехідного правосуддя, яка негативно позначається на ефективності суспільного переходу; 2) неврахування позиції біженців та ВПО призводить до однобокого бачення правди про конфлікт, що негативно позначається на процесі формування історичної пам'яті та зберігає ризики виникнення конфлікту у майбутньому; 3) міжнародне право у справах біженців функціонально обмежене в рамках моделі перехідного правосуддя, тому воно застосовується з іншими галузями міжнародно-правового регулювання; 4) норми міжнародного права у справах біженців дозволяють тимчасово заповнити обсяг недостатньої правосуб'єктності біженців, які внаслідок конфліктів не можуть реалізувати свої права в країні походження, в якій на певному проміжку часу відбувається суспільний перехід; 5) в рамках перехідного правосуддя, норми міжнародного права у справах біженців мають факультативний характер, тобто вони застосовуються у разі потреби переміщення осіб за межі держави, в якій відбувається конфлікт; 6) статус біженця, який надається на підставі норм міжнародного права у справах біженців, надає особі певні можливості в приймаючій країні, тобто санкціонує окремі права (отримання медичної допомоги, переміщення через державний кордон тощо). Перспективним напрямком подальшого наукового пошуку залишається питання нормативно-правового визначення статусу переміщених осіб в рамках постконфліктного розвитку держави.

Література:

1. Поединок О. Р. Інститут міжнародно-правового захисту прав біженців: місце у системі міжнародного права, сучасний стан і перспективи розвитку. *Альманах міжнародного права*. 2018. № 2. С. 250–262.
2. Котляр О. І. Співвідношення міжнародного права біженців та міжнародного права прав людини. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2014. № 120. С. 200–207.
3. Жванко Л. Міжнародно-правові інструменти ООН в контексті вирішення глобальної проблеми біженців та мігрантів. *Європейські історичні студії*. 2019. № 14. С. 83–100.
4. Сироїд Т. Л. Міжнародно-правове підґрунтя регулювання статусу біженців і вимушених переселенців: реалії та перспективи. *Вісник Харківського нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна*. 2017. № 24. С. 154–157.
5. Hathaway C. James International Refugee Law: The Michigan Guidelines on the Internal Protection Alternative. *Mich. J. Int'l L.* 21. 1999. Pp. 131–136.
6. Erika Forsberg Refugees and Intrastate Armed Conflict: A Contagion Process Approach. Department of Peace and Conflict Research. New York : Uppsala University. 2009. 30 p.
7. Beth Elise Whitaker Refugees and the Spread of Conflict: Contrasting cases in Central Africa. *International Journal of Conflict and Violence*. 2017. Vol. 9. Pp. 211–231.
8. Anna Macdonald, Holly Porter The Politics of Return: Understanding Trajectories of Displacement and the Complex Dynamics of Return in Central and East Africa. *Journal of Refugee Studies*. 2021. Vol. 33, № 4. Pp. 639–662.
9. Hathaway C. James The Evolution of Refugee Status in International Law: 1920–1950. *International and Comparative Law Quarterly*. 1984. Vol. 33. № 2. Pp. 348–380.

10. Roger Duthie Transitional justice and displacement. Social science Research Council. New York : International Center for Transitional justice. 2012. 362 p.
11. Leslie Johns, Máximo Langer, Margaret E. Peters Migration and the Demand for Transnational Justice. *American Political Science Review*. 2022. Pp. 1–24.
12. Megan Bradley Displacement, transitional justice and reconciliation. Assumptions, challenges and lessons. Refugee Studies Centre. University of Oxford. 2012. 27 p.
13. Yoav Peled, Nadim N. Rouhana Transitional Justice and the Right of Return of the Palestinian Refugees. *Theoretical Inquiries in Law*. 2004. Vol. 5. Pp. 317–332.
14. Susan Harris Rimmer Reconciling refugees and internally displaced persons as transitional justice actors. Research Paper № 187. The Australian National University. 2010. 15 p.

Filatov V. The role of international law in refugee affairs in implementing the concept of transitional justice

Summary. The article examines the role of international law in refugee affairs in implementing the concept of transitional justice. The author focuses on the fact that the post-conflict development of the state involves solving the issue of refugees and internally displaced persons who were forced to leave their homes and flee from violence and systematic violation of human rights. It has been established that within the framework of transitional justice, the return of displaced persons requires the implementation of a complex of post-conflict changes in the state, which will allow to stop the violence and restore the proper level of human rights

protection. It was found that the intensification of the flows of displaced persons in conditions of social upheavals is mostly connected with the existence of real threats to the life and health of persons caused by armed conflict, genocide and systemic violence. The author notes the lack of balance, which consists in the presence of destructive phenomena in the environment, which lead to systemic violence and human rights violations, and concludes that international refugee law helps target groups by defining an additional legal status capable of protecting outside the habitat to the moment of elimination of threats and risks with the help of mechanisms of transitional justice. It was separately noted that within the framework of transitional justice, internal displacement and departure from the state are considered as temporary measures that are objectively necessary until the end of armed conflicts or other social upheavals. The author concludes that displaced persons are considered in the framework of transitional justice on two main levels: as victims of the conflict; as so-called «actors» who shape the national context of transitional justice and play an important role in reconciliation and truth-seeking processes. The dual nature of the legal status of displaced persons within the framework of transitional justice is substantiated. It has been established that international refugee law is functionally limited within the framework of the transitional justice model, therefore it is applied in conjunction with other areas of international legal regulation.

Key words: refugees, internally displaced persons, armed conflict, international legal status, transitional justice, principle of return, social upheavals, temporary protection.